

В.М. Волковинський (Київ)

БОЙОВІ ДІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВИТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна готувалася досить довго найбільшими європейськими державами, які об'єдналися у Троїстий (у роки війни він перетворився на Четвертий) союз та Антанту. У першому об'єднанні центральне місце займали Німеччина й Австро-Угорщина, у другому - Англія, Франція та Росія. Почалася війна швидко і навіть несподівано. Приводом для цього послужив терористичний акт - убивство 28 червня 1914 р. у м. Сараєві членом сербсько-хорватської націоналістичної групи Гаврилом Принципом спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини - графині Хотек - під час офіційного візиту до Сербії. Австро-Угорська імперія оголосила організатором цього гучного теракту Сербію, яку вважала причиною створення на Балканському півострові великої слов'янської держави, що мріяла приєднати слов'ян, які жили на півдні імперії Габсбургів.

23 липня Австро-Угорщина пред'явила Сербії ультиматум і почала готуватися до війни. У конфлікт було втягнуто провідні європейські держави ворогуючих військово-політичних об'єднань. Кожна з них мала свої Глобальні плани. Росія, як і інші держави Антанти, головним своїм ворогом вважала Німеччину, але у конкретній ситуації виступила захисником балканських слов'ян, насамперед Сербії. Дізнавшись про ультиматум, рада міністрів Російської імперії 24 липня оголосила мобілізацію в Київському, Одеському, Московському та Казанському військових округах. Таке рішення було ухвалене за розпорядженням Миколи II. Спочатку ця акція проводилася майже таємно, але після оголошення 28 липня Австрією війни Сербії, цар наступного дня підписав указ про проведення у названих округах загальної офіційної мобілізації. Її розпочали проводити 31 липня. Цього ж дня німецький кайзер Вільгельм II надіслав австрійському імператорові Францу Йосифу телеграму, в якій зазначав, що його армія повинна зосередити свої головні сили не на Балканах, а проти Росії. З перших днів війни українці активно залучалися Росією до участі в ній. Про це красномовно свідчать результати мобілізації. Лише в селах українських Губерній з 1914 по 1917 рр. було призвано майже 2,8 млн осіб². У відсотковому відношенні військовослужбовці-українці переважали навіть росіян. У 1915 р. на тисячу кожної національності в царській армії перебувало росіян - 4, білорусів - 5, українців - 8, німців - 10, євреїв - 11, поляків - 12. Якщо німці, євреї та поляки вважалися "потенційно небезпечними" і вони зазнавали певних утисків, то українці прирівнювалися до росіян. "Малоросійське питання, - писав генерал А.І. Денікін, який служив і воював на українських землях, - не існувало зовсім. Малоросійська говірка, пісні, музика набули повного визнання і в жодному разі не викликали уявлення окремішності, сприймалися як своє, російське, рідне"³.

Росія готувалася до війни з Німеччиною, яка з другої половини XIX ст. стала наймогутнішою державою Європи, а Австро-Угорщину не вважала серйозним противником. Коли йшлося про можливу війну з цією країною, російський уряд заявляв, що бажано було б приєднати до імперії українські землі у складі Австрії між існуючим кордоном і Карпатами. Але фактично це були теоретичні плани.

Генеральний штаб російської армії навіть не мав плану проведення мобілізації у разі війни з імперією Франца Йосифа. Однак на території України розташувалися значні збройні сили - війська Київського й Одеського округів. Напередодні війни в Україні дислокувалося 36 піхотних і 6 кавалерійських дивізій, 11 саперних, 2 понтонні, 3 залізничні та 2 телеграфні батальйони⁴.

Між Росією й Австро-Угорщиною не було природних перешкод - великих

річок, гір тощо. Карпатський хребет знаходився на австрійській території і був серйозною перешкодою для стрімкого наступу російської армії вглиб Австро-Угорщини. Проте він не давав змоги і військам цісаря здійснювати відповідні стратегічні й тактичні маневри. Бойові дії між австро-угорською та російською арміями мали відбуватися на українських землях, які входили до складу обох імперій.

Австро-Угорська армія була найслабкішою з п'яти провідних держав Європи. До неї входили представники 11 народностей, які мешкали на території двоєдиної імперії. Спочатку вони служили у змішаних полках, а напередодні війни військові з'єднання формувалися за національною ознакою. З 102 австро-угорських полків 48 були сформовані зі слов'ян, у тому числі 9 з українців (у тогочасній Російській імперії їх називали "росіянами"). Загалом 8,7% особового складу австро-угорської армії становили українці. 75% офіцерів у збройних силах імперії Габсбургів були німцями за походженням, а 25% солдатів були представниками інших національностей⁵. Українські кадрові полки в австро-угорській армії воювали практично на Сербському та Італійському фронтах. У бойових діях проти росіян брали участь лише 3 піхотні (58-й Станіславський, 89-й Городецький і 109-й Чортківський) та 2 стрілецькі (19-й Львівський і 35-й Золочівський) полки, в яких налічувалося близько 60-70 % українців⁶.

1 серпня Німеччина оголосила війну Російській імперії у відповідь на оголошення останньою загальної мобілізації. На той час уже було організовано Північно-Західний (проти Німеччини) та Південно-Західний (проти Австро-Угорщини) фронти. Останній проходив по території України і мав довжину понад 400 км. Його командування знаходилося у Києві. На австро-угорському кордоні спочатку було тихо. Німеччина заявила, що розпочала війну з Росією, щоб захистити Австро-Угорщину від російської агресії. Але сама імперія Габсбургів не оголошувала війни своєму східному сусідові. У Берліні почали навіть хвилюватися — чи взагалі Австро-Угорщина оголосить її Росії? Вичікували й росіяни, хоча на кордоні зі Східною Галичиною було сконцентровано значні сили й існував уже фронт, що мав вести бойові дії проти Австро-Угорщини. Лише 6 серпня 1914 р. австрійський імператор Франц Йосиф оголосив війну Росії, проти якої було зосереджено близько 50% його армії. Загалом же, у серпні 1914 р. в цісарських збройних силах, які склалися фактично з трьох армій - загальноімперської, австрійської та угорської, - налічувалося 1080 батальйонів, 465 ескадронів, 532 батареї, 180 інженерних рот - усього 1 500 000 солдатів, 2500 гармат і 1800 кулеметів⁷.

Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту було призначено командуючого Київським військовим округом генерал-ад'ютанта М.І. Іванова. Начальником штабу фронту став генерал від інфантерії М.В. Алексеев, який напередодні війни командував 13-м армійським корпусом. До складу Південно-Західного фронту входило 4 армії, які розташувалися з півночі на південь у такому порядку: 4-та (командувач - Генерал від інфантерії А. Зальца), 5-та (командувач - Генерал від кавалерії П.А. Плеве), 3-тя (командувач - Генерал від інфантерії М. В. Рузький) та 8-ма (командувач - генерал від кавалерії О.О. Брусилов). На лівому фланзі фронту між Дністром і Прутом діяв так званий Дністровський загін під командуванням генерал-майора О.О. Павлова, основу якого становили 47-й Український та 48-й Одеський піхотні полки.

Слід зазначити, що верховними головнокомандуючими російської армії впродовж Великої війни були генерали, які воювали саме на українських землях - М. Алексеев, О. Брусилов, Л. Корнілов і М. Духонін. На початку війни та після повалення самодержавства у березні 1917 р. цю посаду обіймав великий князь Микола Миколайович, а із серпня 1915 р. по лютий 1917 р. - сам імператор Микола II.

Незважаючи на те, що на території України знаходилися значні сили

російських військ, з початком війни сюди були перекинуті військові формування з Московського та Казанського військових округів. З них було сформовано 4-ту і 5-ту російські армії. До кордону з Австро-Угорщиною було передислоковано значні кавалерійські сили, сформовані з донських, кубанських, терських та, як їх називали офіційно, кавказьких козаків.

Австро-Угорщина розгорнула проти Росії (практично на українських землях) на лінії Сандомир - Перемишль - Станіслав - Чернівці чотири армії: 1-шу (командувач - генерал-полковник В. Данкль), 4-ту (командувач - генерал піхоти Ауффенберг), 3-тю (командувач - генерал-інспектор армії Р. фон Брудерман) та 2-гу (командувач - фельдмаршал Е.Бем-Ермолі). Австро-угорською армією не міг командувати 84-річний імператор Франц Йосиф. Спадкоємець престолу ерцгерцог Карл був далекий від політики і військової справи, тому верховним головнокомандуючим призначили іншого родича цісаря - ерцгерцога Фрідріха, який обіймав цю посаду номінально. Фактично ж австро-угорськими військами командував Генерал піхоти граф Франц Конрад фон Гетцендорф.

Переважаюча більшість українських солдат і офіцерів обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де вони народились і жили, вважаючи супротивника своїм кровним ворогом. У російській Україні про це відверто заявив 30 липня 1914 р. тодішній головний редактор журналу "Украинская жизнь", що виходив у Москві, Симон Петлюра. У статті-відозві "Війна та українці" він констатував, що українці мають виконувати свій обов'язок перед Російською державою і що серед них не існує "австрійської орієнтації". "Вороги Російської імперії, - писав він, - при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людність на свій бік і різними політичними обіцянками та національними принадами посіяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця"⁸.

На необхідності захищати свою батьківщину наголошував і митрополит Української греко-католицької церкви А. Шептицький у зверненні 21 вересня до українців, які мешкали на території імперії Франца Йосифа: "Ми з Божої волі злучені з Австрійською державою і династією Габсбургів, спільна наша доля і недоля. Коли військо нашого цісаря побідить - чекає нас краща і ліпша будучність. До крові будьте вірні цісарю"⁹. Політичні партії воюючих країн або ж підтримували ведення ними бойових дій, або залишалися нейтральними. Лише російські більшовики виступили проти політики царизму й відверто заявили про бажання його поразки, а їх лідер — В.І. Ленін - закликав перетворити війну імперіалістичну на громадянську. До таких заяв народ ставився на початку війни скептично і вважав їх несерйозними.

У серпні 1914 р. у львівській газеті "Діло" з'явилось звернення Головної української ради, в якому вперше проголошувалося про необхідність створення полків українських добровольців - українських січових стрільців (УСС). Бажаючих захищати Галичину від російських військ знайшлося багато, оскільки тут з 1911 р. активно діяли молодіжні військово-патріотичні скаутські організації, які готувалися до майбутніх боїв за незалежну єдину Україну. В другій половині серпня на збірні пункти прибуло близько 30 тис. січових добровольців - переважно представників інтелігенції, студентів та учнівської молоді. Однак Габсбурги побоювалися такого масового напливу українських добровольців і обмежилися створенням у 1914 р. невеликих загонів УСС, які здебільшого охороняли перевали в Карпатах.

Українці, які входили до складу Російської імперії, також були налаштовані войовничо щодо Німеччини та Австро-Угорщини і мріяли лише про перемогу.

Війну між Австро-Угорщиною й Росією українські політики Галичини та Наддніпрянщини, об'єднавши свої зусилля, пов'язували із здійсненням їхнього ідеалу - створенням самостійної Української держави. Для політичної орієнтації українського народу і захисту його національних інтересів, відновлення незалежної Української держави були створені: Головна українська рада, Союз визволення України, Загальна українська рада, Українська парламентарна репрезентація.

Німеччина, яка планувала завдати удару на заході й досить швидко розгромити французькі війська, вимагала від свого союзника - Австро-Угорщини - активізувати бойові дії на російському фронті, щоб відволікти основні сили Росії і не дати їй змоги розпочати наступ на свою територію. Але, виконуючи прохання французького уряду, 17 серпня армії російського Північно-Західного фронту розпочали Східно-Прусську операцію. У два найближчі дні у наступ перейшли війська 8-ї та 3-ї армій Південно-Західного фронту, які увійшли на територію Східної Галичини. Розпочалася 33-денна Галицька битва - одна з найбільш успішних для російської армії і в той же час кривавих бойових операцій. У боях з обох сторін брали участь вісім армій, понад 100 дивізій, більш як 1,5 млн солдатів та офіцерів. Росіяни й австро-угорці мали одну й ту ж мету - завдати першими супротивнику нищівної поразки, і вивести його з участі у Великій війні. Австрійські війська з метою зриву наступу росіян завдали превентивного удару, розгорнувши 17 серпня наступ на Кам'янець-Подільський. Місто мали захищати 7 рот ополченців, але вони без бою відступили, і його захопили австрійці. Командуючий фронтом М.І. Іванов був дуже наляканий таким ходом подій і наказав командарму О.О. Брусилову визволити захоплене ворогом місто. Однак останній дотримувався іншої думки - не розפורшувати сили, і не виконав наказу командування.

18 серпня війська 8-ї російської армії, форсувавши р. Збруч, увійшли на територію Східної Галичини, маючи завдання не допустити відступу австро-угорців за р. Дністер. При вступі цієї армії на територію Східної Галичини О.О. Брусилів видав спеціальний наказ, в якому зазначалося: "Поздоровляю славні війська армії з переходом кордону. Наказую оголосити нижчим чинам, що ми входимо в Галичину, хоча і складову частину Австро-Угорщини, але це одвічна російська земля, населена, головним чином, російським же народом, для звільнення якого війна ведеться..."¹⁰. Слід зазначити, що переможний наступ 8-ї російської армії Брусилова був затьмарений невеликою поразкою. Коли росіяни готувалися форсувати р. Збруч, кавалерійська дивізія 11-го австрійського корпусу форсувала річку і вдарила по зведеній козацькій дивізії, яка від несподіваної появи ворога почала відступати. Австрійська кіннота без попередньої розвідки розпочала наступ, але була зустрінута шквальним артилерійським та кулеметним вогнем і, зазнавши серйозних втрат, відійшла за Збруч. Після того як ситуація стабілізувалася, командарм відразу ж звільнив з посади командира козацької дивізії за його прорахунки, які призвели до першої незначної поразки росіян у цій битві.

Війська генерала Брусилова наступали у напрямку Галича між річками Дністер і Прут. Коли австрійці дізналися про наступ 8-ї російської армії, вони залишили Кам'янець-Подільський і не завдали йому ніякої шкоди. Назустріч військам Брусилова було направлено три кавалерійські дивізії та кілька піхотних бригад австро-угорської армії, але вони були розгромлені росіянами, які захопили Тернопіль. 19 серпня наступ на Львів розпочала 3-тя російська армія. Росіяни наступали з району Дубна (3-тя армія) і Проскурова (8-ма армія). Із запізненням - 23 серпня - почали діяти 4-та армія, спрямована на Перемишль із завданням не допустити відступу ворога на захід до Кракова, і 5-та, що також наступала на Львів. Війська Рурського зустріли запеклий опір з боку австро-угорської армії. Незважаючи на її слабкі сторони, особовий склад успішно вів оборонні бої. На

відміну від французів, австрійці швидко окопувалися, а кожний солдат мав при собі 5-6 м колючого дроту й у разі необхідності виставляв загородження. Зіткнувшись з таким опором, 3-тя російська армія зупинилась, а коли австрійці розпочали контратаку у районі міст Буська та Кам'янки-Струмилової, навіть трохи відступила. Угорська кавалерія прорвала російські позиції і призвела до втрат артилерії. Лише кинувши у бій резерви, війська Рузького врятували становище.

Австрійці перекинули свою 2-гу армію із Сербського фронту в Галичину також із запізненням. До того ж, щоб виконати свої союзницькі умови, австро-угорські війська, не акцентуючи увагу на бойових діях у Галичині, вирішили завдати удару по 4-й і 5-й російських арміях між річками Віслою та Бугом. Саме ці армії Південно-Західного фронту знаходилися найближче до Німеччини. Ця битва дістала назву Люблін - Холмської. Вона була однією зі складових Галицької операції.

20 серпня 1-ша австрійська армія розпочала наступ на позиції 4-ї російської армії у районі м. Красника. Це був жорсткий зустрічний бій, що тривав 23-24 серпня, в якому росіяни відступили майже до Любліна. Щоб уникнути оточення 4-ї армії, російське командування перекинуло на правий фланг значні додаткові військові сили під командуванням Генерала П.О. Лечицького, з яких у серпні 1914 р. була сформована 9-та російська армія. Командуючого 4-ю армією генерала Зальца замінили генералом О.Є. Евертом. Одночасно з цим 4-та австро-угорська армія завдала удару по 5-й російській армії під Комаровим (Томашевська битва), яка змушена була також відступати до Любліна, Холма та Володимира-Волинського і зазнала значних втрат. Проте успішні дії російських 3-ї та 8-ї армій у Галичині змусили австро-угорців зупинити переможний наступ і навіть перекинути свою 4-ту армію на допомогу 2-й і 3-й арміям. На південному фланзі російського Південно-Західного фронту війська 3-ї та 8-ї армій у боях на р. Гнила Липа (ліва притока Дністра), що тривали з 26 по 30 серпня, потіснили війська 3-ї і частково 2-ї австрійських армій у напрямку до Львова. Одночасно з цією битвою почався зустрічний бій військ 3-ї російської та австро-угорської армій на р. Золота Липа. Разом з армією Рузького бойові дії вели й війська Брусиллова. У Галичині росіяни мали значну перевагу в живій силі над австро-угорцями, які зосередили свої війська на Люблінсько-Холмській ділянці фронту. На Золотій Липі дванадцятьом піхотним дивізіям 3-ї російської армії протистояли вісім австро-угорських, а проти десяти дивізіїв армії Брусиллова діяло три австрійські. 27 серпня австро-угорські війська перейшли до оборони, а наступного дня почали відступати. У результаті цих боїв виникла загроза оточення російськими військами австро-угорських, і вони почали поспішний відхід.

Паралельно з наступом російських військ на територію Галичини на кордоні з Буковиною, починаючи з 6 серпня, зав'язалися бої місцевого значення російської та австрійської прикордонної охорони. Це був другорядний театр воєнних дій. Підступи до Чернівців захищала 43-тя австрійська стрілецька дивізія (командувач - фельдмаршал фон Георгенег). 23 серпня в районі с. Рідківці відбулася перша на території Буковини битва між австро-угорськими і російськими військами (Дністровський загін). Останні зазнали невдачі і на деякий час залишили край у спокої. Проте стрімкий наступ 3-ї та 8-ї російських армій у Галичині змусив австрійців у ніч з 30 на 31 серпня залишити Буковину, висадивши при цьому в повітря 2 металеві і дерев'яний мости через р. Прут. Незважаючи на епізодичні місцеві бої, яких упродовж серпня 1914 р. відбулося майже 80, 2 вересня о 18 годині Чернівці були без бою взяті росіянами. Бургмістр С Вайсельберг здійснив акт передачі Чернівців російському командуванню. Тоді ж Генерал-лейтенант Т. Арутюнов на сходах перед магістратом оголосив Чернівці назавжди російським містом і водночас наклав на міщан контрибуцію як відплату за аналогічні дії австро-угорських військ під час зай-

няття ними півмісяця тому Кам'янця-Подільського. Сума контрибуції спочатку становила 600 тис. руб., але згодом, завдяки зусиллям митрополита В. фон Ренти, росіяни зменшили її до 300 тис. руб. Врешті-решт вони відмовилися прийняти її, тобто зробили так, як і австрійці в Кам'янці-Подільському¹¹. Незважаючи на такий гуманний акт з боку командування, з 2 по 8 вересня на околицях Чернівців відбувалися масові пограбування російськими нижчими чинами, особливо козаками, місцевого населення. На Буковині під командуванням підполковника місцевої жандармерії Є. Фішера розпочалася своєрідна партизанська боротьба.

Російське командування, незважаючи на успіхи своїх військ, мало досить невиразне уявлення про сили і плани противника, не могло збагнути зміну його стратегічних і тактичних задумів. Так, м. Львів росіяни вважали справжньою фортецею з великим гарнізоном, а тому планували штурмувати його силами військ двох своїх армій - 3-ї та 8-ї. Проте на той час львівська фортеця була фактично ліквідована, з усіх її фортів знято гармати, тому австрійське командування вирішило відвести без бою свої війська на захід від Львова.

І австрійці, і росіяни активно використовували для розвідки кавалерійські роз'їзди та нову на той час техніку - літаки. На початку війни на Південно-Західному фронті було 60 літаків. 2 вересня авіарозвідка доповіла командуванню 8-ї армії, що колони австро-угорських військ прямують до львівського вокзалу, звідки один за одним відходять на захід військові ешелони. Невдовзі аналогічну інформацію було отримано й від кавалерійської розвідки та мешканців Львова, які залишали місто разом з австро-угорськими військами.

Попри очевидні факти, командарми М. Рузький та О. Брусилів не наважувалися ввести свої війська у Львів. Лише командуючий 9-м армійським корпусом 3-ї російської армії Генерал-лейтенант Д.Г. Щербачов (майбутній реальний командувач Румунським фронтом) запропонував невеликими загонами входити у місто і таким чином переконатись у достовірності інформації, що ворог залишив Львів без бою. 3 вересня війська 3-ї російської армії взяли Львів, а 8-ї - Галич. Микола II сприйняв цю звістку як величезний успіх російської армії і записав у своєму щоденнику: "Вдень отримав радісну звістку про взяття Львова й Галича! Слава Богу! Безмежно щасливий цією перемогою і радію перемозі нашої дорогої армії"¹².

Австро-угорське командування на початку вересня 1914 р. здійснило перегрупування своїх сил, які відійшли від Львова лише на 30 км і зайняли оборону на р. Вершиці поблизу м. Городка. У район Львова було перекинуто 4-ту і зміцнено 2-гу та 3-тю армії. З 5 по 12 вересня відбулася Городоцька битва. У боях з австрійцями особливо відзначилися 48-ма піхотна дивізія під командуванням Л.Г.Корнілова, 4-та залізна стрілецька дивізія на чолі з А.І. Денікіним та 12-та кавалерійська, командиром якої був О.М.Каледін. Австрійці зробили спробу розбити 3-тю й 8-му російські армії. Вони досягли деяких успіхів, але три російські армії (9-та, 5-та і 4-та), які діяли на правому крилі фронту, перейшли у контрнаступ. 5-та армія, що просувалась у напрямку Рави-Руської, могла вийти у тил 4-й австрійській армії. Австро-угорське командування припинило бойові дії і почало відводити свої війська за р. Сан, а на початку вересня - до р. Дунаєць. 17 вересня 3-тя російська армія оточила австрійську фортецю Перемишль з гарнізоном близько 130 тис. солдатів та офіцерів, але через нестачу снарядів штурмувати її росіяни не наважилися.

На 13 вересня російські війська вийшли на рубіж р. Віслока за 80 км від Кракова, а 5-та кавалерійська дивізія під командуванням майбутнього гетьмана Української Держави П.П. Скоропадського взяла м. Сандомир. 25 вересня авангард російських військ прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини, де й був зупинений австро-угорськими військами. Карпатський хребет мав форму вигнутої у бік Росії підкови довжи-

ною 400 км і глибиною 100 км. У горах, висота яких сягала від 1000 до 3000 м, було 9 перевалів. Через них і можна було проникнути на Угорську рівнину. У 20-х числах листопада російські війська перейшли кілька гірських хребтів і викликали паніку в австро-угорців. Однак героїчний опір, насамперед угорських частин, змусив росіян з великими труднощами 28 листопада відступити у рівнинні райони Східної Галичини.

Населення останньої сприймало прихід російських військ так, як в усі часи й у всіх країнах зустрічали люди прихід окупантів. При тій техніці, яка була на озброєнні в усіх європейських державах, під час бойових дій гинуло мирне населення, зазнавали руйнування міста та села, що знаходились у фронтовій смузі. Так, під час наступу військ 8-ї армії у серпні 1914 р. повністю згоріло м. Гусятин, а на Буковині - Дитинець. Початок війни припав на період жнив і урожай ніхто не збирав, у той же час горіли поля - і це було справжнім лихом для галицьких селян.

Росія вважала, що прийшла в Галичину і на Буковину назавжди і вирішила відразу ж перетворити їх на одну зі своїх Губерній. 21 серпня було створено генерал-губернаторство Галичини на чолі з генерал-лейтенантом Г.О. Бобринським, яке перебувало спочатку в Бродах, а потім переїхало до Львова. Знаючи про існування тут самостійницьких українських організацій, створення національних формувань українців і про їх участь у бойових діях у складі австро-угорської армії, царська окупаційна адміністрація розпочала боротьбу з прогресивним українством. 30 серпня 1914 р. було видано наказ про арешт видатного українського історика М.С. Грушевського, якого війна застала у Галичині. Вченому вдалося перебратися до Києва, де у грудні 1914 р. його було заарештовано ніби за допомогу в організації Легіону січових стрільців у Галичині, які воювали на боці Австро-Угорщини, а також за звинуваченням у шпигунстві на користь імперії Габсбургів¹³.

На початку ХХ ст., як і раніше, належність до якоїсь нації визначалася насамперед тим, яку віру сповідують люди. На західноукраїнських землях домінувала греко-католицька віра, тому всі українці, які її сповідували, були ворогами в очах російських солдатів і офіцерів - переважно православних. Але таку політику відкрито проголошувала й російська окупаційна адміністрація. "У східній Європі є тільки три релігії: православна, католицька й жидівська. Уніати ж - зрадники православ'я, ренегати і єретики, їх силою треба вернути на праведний шлях..." - так констатував тимчасовий правитель на окупованих російською армією землях Галичини Г.О. Бобринський¹⁴.

У зв'язку з цим масового характеру набуло переслідування уніатів у краї. Лише через київські в'язниці пройшло 12 тис. галичан, депортованих углиб Росії. Особливих переслідувань зазнало греко-католицьке духовництво. 18 вересня 1914 р. було заарештовано й вивезено спочатку до Києва, а потім у Росію, митрополита А. Шептицького. Незважаючи на те, що цією акцією займалася жандармерія, до арешту глави Української греко-католицької церкви доклав руку й командуючий 8-ю армією О. Брусилов¹⁵.

Тоді, коли російські війська успішно громилі ворога в Галичині, на лівому фланзі Південно-Західного фронту, у Буковині, австро-угорські війська завдали їм нищівної поразки. 20 жовтня 1914 р. війська двоєдиної імперії під командуванням генерала кавалерії фон Пфланцера-Балтіна та полковника Фішера форсували р. Сірет і визволили Чернівці. Це виявилось цілковитою несподіванкою для всіх, насамперед для російського командування та цісаря Франца Йосифа. Командарм О. Брусилов перекинув у Буковину додаткові сили і наказав Генерал-лейтенанту Т. Арутюнову будь-якою ціною розгромити австро-угорців і повернути Чернівці назад. Майже місяць тривали запеклі бої на території Буковини, але переважаючи сили росіян досягли успіхів у боях у басейнах річок Черемош, Прут, Сірет і 27 листопада 1914 р. о 14 год. 30 хв. вдруге вступили в Чернівці.

На рубежі 1914-1915 рр. на Південно-Західному фронті наступило затишшя. Щоправда, восени першого року Великої війни на боці Німеччини та Австро-Угорщини виступила Туреччина. Сухопутні бої з її армією велися на Кавказі, але через Дарданелли у Чорне море вона пропустила своїх союзників - німців, які ввели крейсери "Гебен" і "Бреслау". 30 жовтня ці бойові кораблі відкрили вогонь по Севастополю, Одесі та Феодосії. Над Україною нависла небезпека ще й з боку Чорного моря. Його узбережжя аж до румунського кордону охороняла створена з військ Одеського військового округу 7-ма армія (командуючий - Генерал від артилерії В.М. Нікітін).

Австро-німецьке командування готувалося завдати удару по російських військах, які захопили Східну Галичину, з району Карпат. Для цього у січні 1915 р. було створено Південну армію з трьох німецьких і п'яти австрійських дивізій під командуванням німецького Генерала О. фон Лінзінгена. Першочерговим завданням цієї армії було витіснити росіян з Карпат і деблокувати оточений Перемишль, а потім наступати на Станіслав. Під Перемишлем стояла 11-та російська армія (командуючий - Генерал від інфантерії А.М. Селіванов). Вона не мала важкої артилерії для зруйнування мурів фортеці та її сил, щоб взяти її штурмом. Тому росіяни викопали окопи навколо Перемишля і розпочали його блокаду.

О. Брусилов вирішив наступати широким фронтом у Карпатах (від Дукалинського перевалу до Білогруда), завдаючи основних ударів на Гумеїне і Медзі-Лаборце. На правому фланзі 8-му армію прикривали війська 3-ої армії, яку у вересні очолював генерал від інфантерії Р. Радко-Дмитрієв. На лівому допоміжний удар на Ужгород завдавав 7-й армійський корпус (далі - ЛК), а ще лівіше - кавалерійські з'єднання, що знаходилися за Дністром, мали через карпатські перевали наступати на Мукачеве і Хуст. Російських військ виявилось замало, щоб наступати на такому широкому фронті. Австро-угорські війська не змогли належним чином підготуватися до операції й 23 січня 1915 р. розпочали наступ. Головні австрійські та російські удари планувалися точно назустріч один одному. Для командування російської армії стало очевидним, що ворог наступає від Медзі-Лаборце через Карпати - на Санок і Перемишль. Гарнізон фортеці перебував у критичному стані. Комендант генерал Кусманек передав по радіо своєму командуванню, що коли не прийде допомога, Перемишль капітулює¹⁶.

22-24 січня 1915 р. австро-німецькі війська розпочали наступ, завдаючи ударів з Ужгорода на Самбір та з Мукачєвого на Стрий. Кінцевою метою цього наступу був вихід на лінію Перемишль - Стрий, а потім просування військ у напрямку Львова. Командуючий Південно-Західним фронтом Іванов відразу ж запросив підмоги.

Російська армія 25 січня розпочала силами 8-го АК (командуючий - генерал А.М. Драгомиров) наступ на лівому фланзі. Під натиском противника вона змушена була відступати до річок Дністер та Прут. Розпочалися жорстокі зустрічні бої. Під час проведення Карпатської операції ставка російської армії фактично не мала єдиного плану. Наступ Південно-Західного фронту здійснювався у трьох напрямках - на Берлін, у Карпати з проривом на територію Угорщини й у Буковину. Останній театр бойових дій, на думку самих австрійських військових, був більш оточений увагою уряду, ніж галицький. Російські загони у лютому 1915 р. під тиском австро-угорців відійшли на лівий берег Прута, а 17 лютого без опору в черговий раз здали столицю Буковини - Чернівці. 20 лютого австрійці взяли Станіслав. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов зрозумів, що такі методи ведення війни на буковинських землях не дають бажаних результатів, і 1 березня 1915 р. створив із передислокованих з Польщі військ 9-ту армію під командуванням Генерала від інфантерії П. Лечицького. Росіяни знову перехопили ініціативу і вже 4 березня повернули назад Станіслав та форсували Дністер у районі Заліщиків.

Незважаючи на спроби австро-німецьких військ деблокувати Перемишль, який 6 місяців перебував в облозі російських військ, вони закінчувалися невдачами. Тоді комендант фортеці Кусманек вирішив 20 березня з Гарнізоном прориватися до своїх. Але російські війська оточили гарнізон щільним кільцем окопів і відкрили такий ураганний вогонь, що австро-угорці повернули назад. 22 березня гарнізон, який налічував 120 тис. осіб, капітулював. Для австрійців та німців це був сильний моральний удар, оскільки і Вільгельм, і Франц Йосиф вважали Перемишль кращою фортецею в Європі, а ерцгерцог Фердинанд любив говорити: "Мій Перемишль досить надійно захищає дорогу в Карпатські перевали"¹⁷. У полон потрапило 9 генералів, 2500 офіцерів. Це була остання перемога росіян у 1915 р. її святкували по всій Російській імперії.

Частини 11-ї армії, що здійснювали облогу, були розподілені між 8-ю та 3-ю арміями. 25 березня російські війська пішли у новий наступ на Карпати. Почалися кровопролитні бої, які закінчилися безрезультатно. 11 квітня командуючий фронтом наказав 3-й та 8-й арміям перейти до оборони.

У Карпатській битві у боях проти росіян брали участь українські добровольці, до яких австрійці спочатку ставилися скептично. Особливо ефективною була служба стеження УСС, яка входила до складу 130-ї австрійської бригади. Січові стрільці брали участь в Галичині та на Закарпатті, зокрема на горі Маківці неподалік від Славська (березень - травень 1915 р.). У березні 1915 р. австрійське командування підпорядкувало українських січових стрільців корпусові генерала Гофмана, поділивши Легіон УСС на два самостійні курені під командуванням Г. Коссака і С. Горука (пізніше В. Дідушка). Російські війська двічі спробували прорвати оборону стрільців на Маківці, але безрезультатно. Коли ж командування Південно-Західного фронту кинуло в наступ на УСС одну з кращих кавалерійських дивізій під командуванням Генерала О. Каледіна, до захисту Маківки підключилися угорські й австрійські частини. Під час боїв, що розпочалися 29 квітня і тривали до 1 травня утримати гору вони не змогли. Бійці УСС тричі штурмували Маківку і врешті-решт на деякий час захопили її, втративши понад 120 вояків убитими та пораненими. 4 травня росіяни, розгромивши австрійців, повернули собі Маківку, але ця перемога не мала практично ніяких результатів. Відтоді австро-угорське командування визнало усе як реальну й серйозну військову силу. "Українці! - зазначалося у наказі командира 55-ї дивізії цісарської армії генерала Фляйшмана. - З великою гордістю можете дивитися на ваші героїські вчинки. Кожний мусить бути гордий за приналежність до вашого корпусу, який має право назвати себе вибраною частиною. Я певен, що в кожній небезпеці можна на вас числити. Щоб ці бажання сповнилися - тричі слава"¹⁸.

Карпатська операція вважалася однією з головних у 1915 р. для російського командування. 22-23 квітня Микола II відвідав Галичину, побував у Львові, Перемишлі, Бродах, Кам'янці-Подільському, а також Самборі, де знаходився штаб 8-ї армії Генерала О. Брусилова. Крім Галичини, цар побував у багатьох містах російської України, яка була фактично тилом Південно-Західного фронту. Він відвідав Київ, Полтаву, Севастополь, Катеринослав, Миколаїв, Одесу.

Російські війська, хоча й досягли спочатку деяких успіхів, загалом у Карпатській операції втратили 1 млн, австро-німецькі війська - 800 тис. чол. Війська Південно-Західного фронту не виконали поставленого завдання через невміння на належному рівні воювати в зимових умовах у гірській місцевості. До того ж, вони не були забезпечені необхідною кількістю артилерії, боєприпасів і т. ін. З 16 російських корпусів у горах зав'язли 13, і 15 квітня М. Іванов наказав припинити наступ. Карпатська операція 1915 р. відволікла значні військові сили Австро-Угорщини та Німеччини і дала змогу Англії й Франції активізувати свої військові дії на Балканах та в інших районах бойових дій.

У той час, коли командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов кидав

до підніжжя Карпат усі наявні сили, німецько-австрійське верховне командування готувало удар у Галичині. Для його проведення з найбільш боєздатних військ, які брали участь у боях у Франції, було сформовано 11-ту німецьку армію. Її передислокували спочатку на північ Німеччини, а потім - у Галичину. Командував нею генерал-полковник А. фон Макензен. Пліч-о-пліч з німецькими військами воювали й австро-угорські з'єднання (4-та армія), що мали досвід боротьби з росіянами. Щоб відволікти увагу росіян від створення ударної німецько-австрійської групи у Східній Галичині, командування цісарських збройних сил активізувало бойові дії на буковинському фронті. Війська під командуванням генерал-полковника Пфланцера-Балтіна, які 8 травня 1915 р. були перетворені у 7-му австро-угорську армію, постійно вели локальні бої з росіянами. У районі Горлиці-Тарнув на 35-кілометровій ділянці проти 3-ї російської армії було зосереджено німецько-австрійські війська чисельністю в 126 тис. багнетів, які вдвічі перевищували кількість російських солдатів і офіцерів. Перевага у легкій артилерії була у 3 рази, важкій - 40, кулеметах - у 2,5 рази¹⁹. Російська розвідка заздалегідь повідомляла про концентрацію значних сил ворога, які постійно міняли дислокацію. Але ставка не звертала на це ніякої уваги, зосередивши основну увагу на прориві німців у Прибалтиці. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов і його начальник штабу вважали, що австро-німецькі війська можуть розпочати наступ на Буковину, а концентрація сил проти 3-ї армії є лише спробою ввести росіян в оману.

Командування 3-ї армії намагалося зміцнити свої позиції, але вже було пізно. 2 травня о 10 год. ранку австро-німецькі війська розпочали масовий артобстріл росіян. 11-та німецька і 4-та австро-угорська армії прорвали оборону 3-ї армії й розпочали наступ на схід. Генерал Р. Радко-Дмитрієв втратив управління своїми з'єднаннями і їздив на автомобілі в районі боїв, віддаючи командирам якісь команди, що призводило до ще більшого безладдя. Російська армія відступила з Галичини з величезними втратами за всю війну - у середньому 235 тис. убитими та пораненими щомісяця (упродовж всієї війни ця цифра становила щомісяця 140 тис.)²⁰.

З району Карпат почали відступати 11-та (командувач Д. ГДербачов) і 8-ма (командувач О. Брусілов) армії. Ці командарми вважали головним винуватцем такої військової катастрофи у Галичині командуючого фронтом М. Іванова, а потім уже командуючого 3-ї армії Р. Радка-Дмитрієва.

Австро-угорські та німецькі війська вели успішні бої з росіянами на лівому фланзі Південно-Західного фронту - 31 травня вони захопили м. Стрий, 8 червня - Станіслав, а також десятки невеликих містечок і сіл. 9-та армія російського генерала Лечицького поспіхом відступила до Дністра. Командування австро-німецьких військ повідомило, що 12 червня "в Буковині росіяни змушені були віддати свої останні позиції на Пруті і з великими втратами відступити за державний кордон. У запеклих боях армія Пфланцера-Балтіна захопила 5000 полонених"²¹. 20 травня на посаді командарма Радка-Дмитрієва замінив Генерал від інфантерії Л.В. Леш.

Південно-Західний фронт був розтягнутий на 600 км. 15 травня його війська відійшли на рубіж Нове Място - Сандомир - Перемишль - Стрий і організували оборону. Німецько-австрійські війська продовжували наступ. Особливого значення у цих боях набула оборона росіянами Перемишля - символа їх перемоги у Галицькій битві. 11 днів вела бої на підступах до міста 4-та залізна дивізія АЛ. Денікіна, але була розгромлена шквальним артилерійським вогнем німецьких військ. З'єднання 11-ї німецької армії успішно форсували р. Сан і створили два плацдарми в районі міст Сенява та Ярослав. Генерал Макензен дав військам відпочинок і 25 травня почав новий наступ на Перемишль, прагнучи оточити його, вийшовши до м. Мостиська. Після взяття у березні росіянами Перемишля і вивезення з нього гармат, боєприпасів та інших трофеїв, він пере-

став бути справжньою фортецею. Захищало місто 3 тис. солдат, які не лише не чинили ніякого опору, а навіть не давали своїм артилеристам змоги стріляти, боячись, що ворог відкриє по них вогонь з гармат. 3 червня німці зайняли Перемишль.

Штаб Південно-Західного фронту перебував у паніці і надсилав у ставку повідомлення, що австро-німецькі війська увійдуть на територію Правобережної України і потрібно негайно організувати оборону Києва. Це була звичайнісінька паніка російського командування. В 1915 р. начальник генерального штабу Німеччини Е. Фалькенгайн подав доповідну записку кайзеру Вільгельму II, в якій зазначалося, що у Німеччини не вистачає сил для наступу на російську Україну. Під час відступу між 3-ю та 8-ю російськими арміями виник розрив, яким уміло скористався Макензен. 19 червня німці, пройшовши 30 км, взяли Немирів і впритул наблизилися до Рави-Руської. З півночі на Львів наступала 11-та німецька, із заходу - 3-тя, а з півдня - 2-га австрійські армії. Було взято Раву-Руську і перерізано всі залізниці, крім магістралі на схід у напрямку Галича і Дубна. Російська адміністрація поспіхом залишила столицю Галичини, а 22 червня австро-німецькі війська увійшли до Львова. Цей день вважається закінченням Горлицької операції, в результаті якої росіяни залишили Галичину і зупинилися на рубежі Холм - Володимир-Волинський - Броди - Бучач. 25 червня 4-та і 3-тя російські армії були передані, за розпорядженням ставки, від М. Іванова Північно-Західному фронту. В результаті Горлицького прориву було зведено нанівець попередні успіхи росіян, доведено, що всі людські жертви є марними, показано серйозні помилки російського командування та слабку підготовленість військ, а також проблеми з боєприпасами, зброєю, усім, необхідним для ведення Великої війни. До того ж було надломлено бойовий дух російського війська.

Залишаючи західноукраїнські землі, російські війська руйнували і знищували все, що траплялося на їх шляху. Сильно постраждали не тільки військові об'єкти, а й мирні, що завдало величезної шкоди українському населенню.

5 вересня 1915 р. Генерал М. Алексеев повідомив російським Генералам, що до царя доходять численні скарги від населення на пограбування російськими військовими цивільних громадян та всілякі знущання над ними, підпалювання помешкань, млинів, комор і т. ін. Таких дій ситуація не вимагала і Микола II наказав суворо карати мародерів, гвалтівників та підпалювачів у російських військах²².

Після відступу з Галичини росіян сюди знову прийшли австро-угорці і наступило відносно затишшя. Єдиною знаменною подією була зміна у перших числах вересня 1915 р. верховного головнокомандуючого російською армією. Ним став замість великого князя Миколи Миколайовича сам цар - Микола II. Начальником штабу було призначено генерала від інфантерії М.А. Алексеева, який розпочинав війну як начштабу Південно-Західного фронту. Цей крок імператора, який вдруге в російській історії після Петра I став на чолі діючої армії, по-різному оцінюється істориками. Сучасні дослідники пояснюють такі дії царя двома причинами - військовою і політичною. Справи на фронті йшли погано, і їх потрібно було докорінно поліпшити. До того ж у Державній думі, уряді та ставці планувався переворот з метою обмежити владу самодержця. Очоливши армію, Микола II на деякий час забезпечив перелом у війні на користь російської армії, ліквідувати ж змову проти себе цар не зумів, а лише відстрочив повалення самодержавства до лютого 1917 р. Загалом же Микола II припустився серйозної стратегічної помилки, оскільки, ставши верховним головнокомандуючим, він ліквідував проміжну ланку між правителем Російської імперії та народом і армією. Відтепер за усі невдачі на фронті та погіршення становища всередині держави відповідав безпосередньо цар. Цим вдало користувалася думська опозиція, яка нестримно нападала на уряд. Її підтримували чис-

ленні громадські організації, що постійно шукали зв'язки з військовими для створення уряду народної довіри.

У серпні 1915 р., коли вся російська армія відступала, на Південно-Західному фронті ставка запланувала наступ на війська австрійців, які тиснули росіян з району Луцька. Командарм О. Брусилів дав доручення командувачу 4-ї стрілецької залізної дивізії А.І. Денікіну вирушити у напрямку містечка Клевань, що знаходилося між Рівним і Луцьком, зупинити ворога і перейти у наступ. Після запеклих боїв дивізія Денікіна захопила 21 вересня Луцьк. Росіяни пробули там кілька днів і вимушені були залишити місто. У штаб 8-ї армії, який знаходився у Рівному, 25 жовтня з Бердичева прибув разом з командуючим фронтом М. Івановим новий верховний головнокомандуючий Микола II зі своїм сином Олексієм - спадкоємцем російського престолу.

Австрійці знаходилися за 25-30 км від Рівного й інколи стріляли у бік міста з далекобійної артилерії. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов, знаючи, що може бути зміщеним з цієї посади за поразку в Галичині, запропонував О. Брусиліву від імені особового складу армії нагородити царя орденом Святого Георгія 4-го ступеня за те, що Микола II побував у зоні артилерійського обстрілу. Брусилів відмовився, і цар не отримав тоді високої нагороди. Проте М. Іванов невдовзі зібрав георгієвську думу фронту на чолі з генералом від кавалерії О.М. Каледіним і нагородив царя цим почесним орденом. Нагороду Миколі II у ставці вручив колишній командуючий Київським військовим округом князь А.В. Бяратинський. Цар завжди з гордістю носив і ніколи не знімав георгієвський орден. Таким чином, імператор отримав свою єдину бойову нагороду за перебування у військах Південно-Західного фронту, що вів бої на українських землях. Для Миколи II це була одна з найважливіших подій у житті.

Наприкінці 1915 р. знову погіршали справи союзників Росії, і ставка вирішила у грудні здійснити наступ Південно-Західного фронту. Основні бойові дії поклалися на 7-му армію, яку було передислоковано з чорноморського узбережжя в район Тереховля-Чортків. Командармом було призначено Генерала від інфантерії Д.Г. Щербачова. У жовтні його війська відвідав Микола II. Згідно з розробленим ставкою планом, 7-ма армія спочатку мала через Румунію ввійти у Сербію, але Бухарест дотримувався нейтралітету і не дав згоди на прохід через свою країну росіян. Були ще більш фантастичні плани - висадити десант на болгарській території і захопити Константинополь. Врешті-решт, 7-ма армія зробила спробу вторгнутися в Галичину з метою відрізати ворожі війська від Ковеля і Володимира-Волинського, але зазнала невдачі.

Невдало для росіян закінчилася і "новорічна битва" в Буковині під Топорівцями-Раранчим-Боянами. Там вони втратили майже 70 тис. бійців вбитими і пораненими, не здобувши бодай якогось успіху. Втрати австро-угорців становили 8 тис. осіб. У січні 1916 р. на схід від с. Раранче війська імперії Габсбургів вперше застосували на Буковинському фронті хімічну зброю - газобалонну атаку, в результаті чого царська армія зазнала відчутних втрат.

У 1916 р. Росія, як і в попередні роки війни, планувала розгорнути наступ на усіх фронтах. Центральне місце відводилося знову захопленню українських земель, що входили до Австро-Угорської імперії. 30 березня 1916 р. замість М. Іванова командуючим Південно-Західним фронтом було призначено О.О. Брусилова. Йому підпорядковувалися Київський та Одеський військові округи - загалом 12 губерній або практично всі українські землі, що входили до складу Російської імперії. На чолі 8-ї армії став Генерал О.М. Каледін. Крім неї, до складу фронту ввійшли 9-та, 7-ма й 11-та армії. 10 квітня 1916 р. новопризначеного командуючого фронтом відвідав Микола II. Наступного дня він побував у Хотині, де провів огляд бездатності військ. Наступ армій Південно-Західного фронту розглядався ставкою як другорядний. Основний удар по німцях мав за-

вдати Західний фронт. Брусилов вірив, що росіяни зможуть знову завоювати Галичину і дійти до Карпат. З цим були незгодні командарми О. Каледін та Д. Щербачов. Але О. Брусилов вирішував усе сам, не рахуючись навіть з думкою начштабу ставки М.В. Алексеєва. Для Брусиллова розгром ворога і повернення завойованих у перші роки війни українських земель Галичини, Буковини та Волині було самоціллю, справою усього його життя.

Під безпосереднім командуванням О.Брусиллова з 4 червня по 20 вересня на фронті від Луцька до Чернівців росіяни почали масовий наступ. Слід зазначити, що австро-німецьке командування не дуже боялося наступу росіян в Україні. Наприкінці 1915 - на початку 1916 рр. австро-німецькі війська спорудили в районі Галича-Бродів проти наступу 7-ї російської армії настільки сильні укріплення, що коли Вільгельм II побував у Південній німецькій армії, то був дуже вражений і запевнив, що таких укріплень він не бачив ніде, навіть на Заході. За 9 місяців на українських землях було споруджено оборону глибиною в 5 км, яка складалася з 2-3 ліній окопів, перед якими знаходилося 4-16 ліній колючого дроту, мінні поля та інші перепони.

Російські війська ретельно готувалися до штурму і прориву австро-німецької оборони. У лавах Південно-Західного фронту налічувалося 603 184 солдат, 62 826 кавалеристів, 223 тис. осіб, призваних із запасу і 115 тис. мобілізованих до війська, які не мали зброї²³.

Переважаючи ворога в піхоті у 2-2,5 раза, артилерії у 1,5-1,7 раза, російські війська досить легко прорвали на широкому фронті оборону австро-угорських формувань. 7 червня 8-ма армія (командувач О. Каледін), досягши успіху в боях з 4-ою австрійською армією, взяла Луцьк; 18 червня 9-та армія (командувач П. Лечицький) — Чернівці, завдавши поразки частинам 7-ї австро-угорської армії. Наступ продовжувався безупинно і з неослабною силою. За весь час операції втрати австро-угорської армії сягли 1,5 млн осіб, російських військ - 500 тис. осіб. 7-ма російська армія (командувач Д.Г. Щербачов) у двобої з німецькою Південною армією (під командуванням генерал-полковника Ф. Ботмера) прорвала фронт у районі Язлівця. Бої 11-ї армії (командувач В.В. Сахаров), що діяла на південь від 8-ї армії, завершилися проривом оборони супротивника у м. Соколова. Центральні держави змушені були перекинути на Східний фронт з Франції й Італії 34, переважно німецькі, дивізії.

Війська Брусиллова зайняли частину Південної Галичини, Буковину і знову підійшли до карпатських перевалів. Однак їх не підтримали армії інших фронтів, почалися перебої з боеприпасами, до того ж вони наразилися на потужний опір перекинутих із Західного та Італійського фронтів підкріплень. Слід констатувати, що російські війська зразка 1916 р. суттєво відрізнялися від особового складу 1914 р. На початку війни кадрова, добре вишколена царська армія швидко завоювала Галичину та Буковину. Але за два роки росіяни зазнали значних втрат як командного, так і рядового складу. Офіцери і солдати 1916 р. були в основному цивільними людьми і воювали не на належному рівні, зазнавали великих втрат. 13 червня 1916 р. начальник генерального штабу Австро-Угорщини генерал-полковник Ф. Конрад фон Гетцендорф закликав німців перекинути усі можливі війська для надання відсічі росіянам. Наступного дня частини 8-ї армії було відкинуто від річки Стохід. 18 червня начальник Генштабу німецької армії телеграфував австрійському командуванню, що росіян можна вже зупинити наявними силами і небезпеку їх прориву не варто перебільшувати.

Основні сили німців та австро-угорців під командуванням Генерала Ліндінгена зосередилися навколо Ковеля, відкинувши до Луцька 8-му та 11-ту російські армії. О. Брусилов відкрито ігнорував розпорядження начштабу ставки М. Алексеєва, який наказав основним силам Південно-Західного фронту наступати не на Ковель, а на Раву-Руську і Львів. 3 липня 11-та російська армія прорвала бойові позиції 2-ї австро-угорської армії під Бродами і Берестечком. У

цих боях російські армії застосовували шалений "артилерійський наступ", який саме тоді під такою назвою увійшов у військову теорію та практику. На Луцькому напрямку, де наступала 8-ма армія, що становила третину всіх сил фронту, артпідготовка тривала 29 годин, 7-ма армія, щоб прорвати саме ті німецькі укріплення, які показували напередодні кайзеру, вела її 49 годин, 9-та і 11-та - по 8 годин. 7 червня 1916 р. Луцьк був узятий військами 8-ї армії. Австрійці відступили за р. Стир, а російські частини 28 липня захопили Броди. Цього ж дня Брусилов хотів розпочати новий наступ на Ковель. Саме тоді німецький Генерал-фельдмаршал П. фон Гінденбург став командуючим усіма збройними силами Центральних держав від Балтійського моря до Дністра, внаслідок чого йому були підпорядковані німецькі та австро-угорські армії, що воювали проти військ Південно-Західного фронту на українських землях. Нові бої під Ковелем призвели до виходу росіян у деяких місцях до р. Стохід, на берегах якої полягла практично вся імператорська гвардія - 33 тис. осіб.

Найпомітніших успіхів досягли війська Південно-Західного фронту на своєму південному фланзі. 11-та армія пробилася до населеного пункту Заложиче, 7-ма - оволоділа Монастиржиською і просувалась уздовж р. Дністер, 9-та - 29 липня взяла Надвірну, а потім - Станіслав. Стурбований ситуацією, що склалася, до Львова прибув Генерал-фельдмаршал Гінденбург і розпочав наступ німецьких військ на 9-ту російську армію з метою захистити Карпати. Щоб швидко ліквідувати несподівані прориви російських військ, на вузлових станціях у Східній Галичині було сформовано німецько-австро-угорські загони, які досить оперативно перекидалися залізницею у райони наступу російських частин і швидко ліквідували загрозу їх прориву. Росіяни зазнавали великих втрат і не могли досягти якихось вагомих перемог. Під час Брусилівського прориву в російських військах були застосовані відомі ще зі стародавніх часів "загороджувальні загони", які відкривали вогонь по своїх частинах, що, у разі небезпеки, починали відступати. Командування Південно-Західного фронту відмовилося від взяття Ковеля. У середині вересня російські війська зупинилися на лінії Золочів-Галич-Станіслав-Ворохта. Війна знову стала окопною.

Брусилівський прорив, який зарубіжні військові історики вважають найбільш вдалою бойовою операцією росіян за всю війну, істотно вплинув на її хід. Німецьке командування змушене було остаточно припинити наступ на Верден і перейти до позиційної війни. Італія була врятована від поразки, яка їй загрожувала від австрійців, а Румунія 27 серпня 1916 р. виступила на боці Антанти. Однак її армія (найгірша в Європі) досить швидко зазнала поразки. Не врятували румунів і безуспішні атаки на австро-німецькі війська армій Південно-Західного фронту О. Брусилова. У жовтні - листопаді 1916 р. збройні сили Центральних держав захопили всю Валахію і Добруджу, взяли Бухарест. Росія у грудні 1916 р. відкрила на базі шойно створеної Дунайської армії Румунський фронт для захисту своїх південних кордонів. До складу новоствореного фронту увійшли три російські армії - 6-та і 4-та зі складу Західного та 9-та з Південно-Західного фронтів. Командував Румунським фронтом спочатку В.В. Сахаров, а з квітня - Д.Г. Щербачов, хоча вони були помічниками головнокомандуючого, яким номінально вважався король Румуни Фердинанд I.

Російське командування не змогло використати Брусилівський прорив для перелому ходу війни на користь Росії, що викликало велике невдоволення солдат і всього народу. Деякі іноземні історики вважають, що після цієї битви революція в Росії стала неминучою.

В Австро-Угорській, як і в будь-якій іншій імперії, кожний народ мріяв про свою незалежність. Українці і поляки під час війни сподівалися на національно-територіальне розмежування Галичини - Східну для перших з центром у Львові та Західну з центром у Кракові для других. Франц Йосиф упродовж усіх десятиріч свого правління проводив досить прагматичну політику першочерго-

вого задоволення польських вимог в усіх випадках, коли вони перехресчувалися з українськими.

У 1916 р. Вільгельм II переконав Франца Йосифа у необхідності серйозних поступок польському національно-визвольному рухові. 5 листопада кайзер та імператор проголосили утворення Польської держави. Це означало, що рано чи пізно Східна Галичина повинна була опинитися у межах відродженої Польщі. Українські політичні діячі, як і увесь український народ в Австро-Угорщині, у черговий раз були зражені²⁴. Після цього українці з меншим ентузіазмом захищали інтереси імперії Габсбургів.

Марнославний генерал О. Брусилов вважав наступ Південно-Західного фронту великою військовою операцією, незважаючи на величезні втрати росіян, які сягли, за підрахунками сучасних російських істориків, 1,8 млн осіб²⁵, та недосягнення переможного в кінцевому рахунку результату, що докорінно змінило біх війни. 16 грудня 1916 р. на нараді у ставці О. Брусилов, підбиваючи підсумки кампанії поточного року, визнав за необхідне у 1917 р. знову зробити українські землі головною ареною бойових дій і саме тут завдати головного удару ворогові. Воюючи на посаді командуючого 8-ю армією, а потім і усім Південно-Західним фронтом, О. Брусилов став найпопулярнішим Генералом у Російській армії. Він мріяв лише про грандіозні перемоги, тому взимку 1916 р. його штаб розпочав розробку нового плану наступу Південно-Західного фронту на західноукраїнських землях у 1917 р. Поки хворів начштабу, ставки М. Алексеев, а його посаду тимчасово обіймав Генерал від кавалерії В.Й. Гурко, Брусилов задумав силами свого фронту зайняти Львів та Мармарош-Сігет і разом з військами Румунського фронту, розгромивши збройні сили Болгарії й Туреччини та звільнивши одночасно Румунію, вийти до Константинополя. Цей план був розкритикований і визнаний відверто авантюрним багатьма російськими генералами.

На початку 1917 р. у Російській імперії і зокрема в Україні всі верстви населення були невдоволені війною. 15 березня 1917 р. Микола II зрікся престолу. Того ж дня у Петрограді до влади прийшов буржуазний Тимчасовий уряд.

Прогресивне українство підтримало проголошення демократії в Російській імперії. 17 березня у Києві було створено громадське об'єднання - Центральну Раду, яка відразу почала домагатись автономії України у складі демократичної Росії, створення в російській армії організації солдатів-українців. Наприкінці квітня - на початку травня 1917 р. їх було створено 1337, найбільша кількість на Південно-Західному фронті - 685 та у Київському військовому окрузі - 291. Загалом же українці воювали на усіх фронтах і служили в усіх військових округах, а тому і створювали там свої організації²⁶. На засіданнях Центральної Ради були присутні міністр О. Керенський, генерал О. Брусилов та ін. Українські делегації, у свою чергу, не один раз бували в Петрограді, де зустрічалися з членами Тимчасового уряду. Однак дуже швидко з'ясувалося, що Центральна Рада глибоко помиляється у намірах російських демократів. Тимчасовий уряд продовжував війну практично з таким же успіхом, як і за царизму.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. у Росії армія докорінно змінилася. Новий військовий міністр "октябрист" О.І. Гучков разом з іншими членами Тимчасового уряду проголосив лозунг, що збройні сили стануть могутніми завдяки їх демократизації та звільненню небажаних командирів різних ланок. До травня 1917 р. військову службу залишили 120 вищих посадових осіб, зокрема 75 начальників дивізій, 35 командирів корпусів, 8 командармів, 5 начальників штабів фронтів та армій і т. д.²⁷. Усе це призвело до того, що дисципліна у військах фактично зникла.

Німецьке й австро-угорське командування не вело бойових дій проти росіян, щоб не перешкодити, як вони констатували, розвалові Росії. Австро-угорські парламентарі потрапили навіть у штаб 9-ї армії генерала П. Лечицького і запропонували росіянам мир без анексії та контрибуцій.

22 травня посаду верховного головнокомандуючого обійняв О. Брусилів, який відкрито говорив про масштабний наступ російської армії проти австро-угорських військ на українських землях.

7-ма армія (командувач - генерал-лейтенант Л.М. Белькович) мала просуватися з долини р. Гнила Липа у напрямку м. Бережани й охопити з двох боків війська 2-ї австро-угорської (командувач - Генерал кавалерії Е. Бем-Ермолі) та Південної німецької (командувач - генерал-полковник Ф. Ботмер) армій. 8-й армії (командувач - генерал О.М.Каледін, якого невдовзі замінив Л.Г.Корнілов) було поставлене завдання наступати вздовж Карпатського хребта на Калуш та Болахів і відтіснити 3-тю австро-угорську армію (командувач - Генерал-полковник К. Терстяйський фон Иадас) за р. Стрий. Особливій армії (командувач - генерал від інфантерії П.С. Балуєв), яка з березня 1917 р. увійшла до складу Південно-Західного фронту і дислокувалася на Поліссі, конкретних бойових завдань не ставилося. Вона мала перешкоджати німецькій групі армій Генерал-полковника О. фон Лінзінгена, коли та почне наступ на російські війська.

Наступ російських військ силами Південно-Західного фронту на українських територіях у 1916 і в 1917 рр. був дуже схожим і закінчився з одним і тим же результатом. Однаково у цих грандіозних битвах походилися німці й австро-угорці. Відомий англійський військовий історик Б. Ліддел-Гарт підкреслював, що операції на російському фронті в 1916-1917 рр. не заслуговують на особливу увагу, оскільки вони з боку Австрії та Німеччини по суті були оборонними, а з боку росіян мали характер прямих ударів²⁸.

Червневий наступ розпочався 29 червня 1917 р. артилерійським ударом Південно-Західного фронту по позиціях австро-угорських військ. Артилерійська підготовка тривала майже півтори доби, але запланованих результатів - знищення живої сили ворога - не дала. 1 липня 11-та і 7-ма армії розпочали наступ. Супротивник точно знав час наступу росіян і о 3 год. 30 хв. відкрив артилерійський вогонь по частинах 11-ї російської армії на рубежі Конюхи-Зборів. Перші атаки цієї армії зазнали невдачі, але опівдні артилерія 6 АК росіян відкрила вогонь по австро-угорських військах, який тривав безперестанно до 5 год. ранку. 9-й австро-угорський корпус зазнав ще й газової атаки. Після цього російські війська пішли в наступ і прорвали оборону ворога біля с. Конюхи. 7-ма російська армія успішно розпочала свій наступ, але вже наприкінці дня, зустрівши опір німецьких і турецьких військ, яких напередодні наступу росіян перекинули в Галичину, змушена була повернутися на свої початкові позиції. Наступного дня війська 7-ї армії прорвали оборону 19-ї австрійської дивізії південніше Зборова і здобули першу суттєву перемогу. У цій битві вперше взяла участь чехословацька стрілецька бригада, тому 2 липня до 1939 р. у Чехословаччині відзначалось як день народження своєї армії. Чеський історик Ф. Штайдлер констатував, що у цей час чехословаки по обидва боки фронту виконували свій обов'язок. Хоча в ставку йшли переможні донесення, але російські 7-ма й 11-та армії призупинили наступ. Командуючого 7-ю армією Л.М. Бельковича за неспроможність стримати 19 червня контрудар австро-угорців і за відступ його військ було замінено на Генерал-лейтенанта В.І. Селівачова, і відправлено в резерв штабу Київського ВО.

Найбільшого успіху досягла 8-ма армія, яка 6 липня південніше Станіслава прорвала оборону супротивника. Використовуючи перевагу в живій силі й озброєнні, армія Л. Корнілова, незважаючи на відчайдушний опір німецьких та австро-угорських військ, 10 липня захопила Галич. Щоб зміцнити оборонні порядки 3-ї австро-угорської армії її командувач генерал-полковник К. фон Терстяйський відвів війська за р. Лимницю. 10 липня новим командуючим 3-ю царською армією став Генерал-полковник К. Крітек. На перепоні 8-ї російській армії була група німецьких військ під командуванням генерал-лей-

тенанта Л. Зігера, але й вона не змогла нічого зробити. 11 липня росіяни прорвали оборону ворога й увійшли в Калуш. Вони вчинили справжній погром у місті, що засвідчило повний моральний розклад військ і небачене падіння дисципліни.

Командарм Л. Корнілов, палкий прихильник суворої дисципліни у військах, був вражений таким станом справ. У 1917 р. розпропаговані революційними радами російські солдати займалися на західноукраїнських землях мародерством та вбивствами мирних мешканців, які пробували стати їм на перешкоді, що не йшло ні в яке порівняння з аналогічними акціями 1914-1916 рр. Окрім того, масовим стало дезертирство. Корнілов наказав ловити солдатів - дезертирів та мародерів - які втрачали людську подобу, і вішати на перехрестях доріг зі спеціальними пояснюючими табличками, за що їх страчено. "Смертна кара, - заявив він, - врятує багато невинних життів ціною загибелі небагатьох зрадників, запроданців та боягузів"²⁹.

Дії Л. Корнілова підтримав комісар Південно-Західного фронту, уродженець Харкова, відомий на початку ХХ ст. терорист Б. Савинков, а також верховний головнокомандуючий О.О. Брусилів. Невдовзі Тимчасовий уряд на чолі з О. Керенським відновив смертну кару па фронті. 11-та і 7-ма російські армії взагалі припинили війну. Перша тому, що зазнавала серйозних втрат у кожному бою, а другу через відкриття непокору командуванню важко було назвати військовим формуванням. Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом О.Є. Гутор вирішив воювати силами 8-ї армії, яку він посилив 2-м АК, і наказав Л. Корнілову повернути війська на Рогатин і завдати удару по Південній армії з тилу. Але цей наказ був нереальним. Біля Калуша розмістилися значні сили німців на чолі з генералом піхоти К. Літцманом. У ніч на 16 липня росіяни залишили Калуш. Російські солдати, користуючись демократичними засадами, почали все рідше виходити на бойові позиції. Незважаючи на це, німецьке командування, щоб попередити новий наступ росіян, перекинуло свіжі сили із Західного фронту під Золочів, а в районі Звижин - Конюхи створило ударне угруповання чисельністю понад 100 тис. солдатів. І хоча за особовим складом 11-та російська армія переважала німців, ті створили на невеликій ділянці фронту, де мав відбутися наступ, перевагу в 2,5 раза в живій силі та у 14 разів в артилерії.

Будучи стовідсотково переконаним в успішному проведенні контрудару, на бойові позиції прибув кайзер Вільгельм II. 6 липня німецькі війська завдали контрудару по арміях Південно-Західного фронту. Росіяни відступали, не чинячи опору, а частіше масово покидали свої позиції і йшли в тил. Ставка категорично заборонила відступ 7-ї армії, якій загрожувало оточення, оскільки 21 липня німецькі війська підійшли до Тернополя. 23 липня командуючого Південно-Західним фронтом О.Є. Гутора змінив Л.Г. Корнілов. Одночасно відбулася перестановка командармів. 11-у очолив командувач Особливою армією І.Г. Ерделі, а останню - П.С. Балувєв, замість Л. Корнілова командармом 8-ї став генерал-лейтенант В. А. Черемісов, корпус якого зайняв під час наступу Галич і Калуш. Після заміни командування фактично усього Південно-Західного фронту, 23 липня відступ росіян припинився приблизно на лінії Броди-Збараж-Гржимайлів-Кімполунг.

Новопризначений командуючий фронтом Л. Корнілов великі надії покладав на оборону по р. Серет біля Тернополя та Тереховлі. 23 липня він спробував навести лад у військах і заборонив проведення будь-яких мітингів у районах бойових дій, а в разі їх проведення - застосовувати проти зрадників кулеметний і навіть артилерійський вогонь. Усю відповідальність за ці акції Л. Корнілов брав на себе, а командирів і начальників, які не боролися проти мітингів і самочинного відступу російських солдатів, наказав віддавати під суд.

24 липня Л. Корнілов запланував контрнаступ, але німецькі війська форсували р. Серет, і росіяни без бою залишили Тернопіль. Наступного дня була припинена й оборона Тереховлі. Стало очевидним, що ідея О.О. Брусиліва про

Генеральний наступ, центром якого мали стати західноукраїнські землі, виявилася нереальною. Л.Г. Корнілов звернувся у ставку верховного головнокомандуючого з вимогою припинити наступ російських військ на усіх фронтах і навести у них насамперед сувору дисципліну та не залучати військових у політичну боротьбу.

Спираючись на це прохання командуючого ударним фронтом у кампанії 1917 р., О. Керенський 25 липня дав розпорядження зупинити просування російських військ (найбільш успішним воно було на Румунському фронті). 31 липня армії Південно-Західного фронту відступили за р. Збруч, а південніше р. Дністра - до р. Прут і Серет, тобто до колишнього державного кордону. Німецькі й австро-угорські частини також зупинились, оскільки були настільки ослабленими і знекровленими, що наступати далі і досягти якихось серйозних результатів уже не могли.

Наступ російської армії влітку 1917 р. був фактично останньою бойовою операцією на українських землях у роки Першої світової війни. Жовтневий переворот у Петрограді, початок Української революції й утворення 20 листопада 1917 р. Української Народної Республіки призвели до припинення бойових дій на території, яку населяли етнічні українці. У роки Першої світової війни українці, перебуваючи в арміях Австро-Угорської та Російської імперій (відповідно 250 тис. і 3,5 млн, за іншими даними - 300 тис. і 4,5 млн осіб)³⁰, боролися за чужі їм інтереси, виступали проти кривавої війни і були зацікавлені в її найшвидшому припиненні.

Уряд УНР - Генеральний Секретаріат Центральної Ради - 23 листопада 1917 р. ухвалив рішення про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в Український³¹. Його командуючим став російський генерал від інфантерії Д.Г. Щербачов. Він зробив спробу створити 6 корпусів за національною ознакою (2 - українських, 2 - польських, російський та мусульманський). Після жовтневого перевороту Генерал вів активну антибільшовицьку політику у військах - розігнав самочинний військово-революційний комітет, за що більшовик Корнєв намагався здійснити на нього замах. 26 листопада 1917 р. у Фокшаїах Щербачов уклав сепаратне перемир'я з Четверним блоком і припинив бойові дії. 26 січня 1918 р., після проголошення незалежної УНР, Раднарком РРФСР оголосив командуючого Українським фронтом ворогом народу і поставив його поза законом. Одночасно російський генерал проводив зрадницьку політику щодо УНР: видав наказ про скасування на фронті українських військових рад і комісарів, усе військове спорядження та майно відмовився передавати Україні, оголосив його власністю Росії і залишив Румунії. У березні 1918 р. Центральна Рада звільнила його з посади командуючого.

Українська Центральна Рада проводила політичну лінію на завершення війни. Перший мирний сепаратний (Брестський) договір у війні 1914-1918 рр. уклала саме УНР 9 лютого 1918 р. з Німеччиною. Прагнучи захистити незалежність України від більшовицької Росії, Центральна Рада звернулася по допомогу до Німеччини й Австро-Угорщини, які ввели свої війська на українські землі колишньої Російської імперії. Таким чином, вони здійснили те, що не могли зробити впродовж усієї війни. Україна зобов'язалася постачати цим країнам продовольство та промислову сировину. Це фактично вивело її з участі у війні, хоча теоретично й поставило у ворожий до Антанти табір. Перша світова війна стала своєрідною прелюдією до кривавої братовбивчої громадянської війни 1918-1921 рр. в Україні.

¹ История Первой мировой войны 1914-1918. - М., 1975. - В 2-х тт. - Т. I. - С. 223.

² Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах), — М., 1925. - С. 49.

³Цит. за: Історія українського війська. - Львів, 1996. - С. 12.

*Залесский К.А. Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь. - М., 2000. - С. 483-529.

- ⁴Шумский К. Очерки мировой войны на суше и море. - Петроград, 1915. - С. 15-16.
- ⁵Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. - Львів, 1996. - С. 85-86.
- ⁷Черников И. Гибель империи. - М. - СПб., 2002. - С. 247.
- ⁸Петлюра С. Статті, листи, документи. - Нью-Йорк, 1956. — С. 185.
- ⁹Полик С.Д. Українці в Австрії. 1914-1918. - Київ-Чернівці, 1999. - С. 49.
- ⁵⁰Шамбаров В. За веру, царя и отечество. - М., 2003. - С. 159.
- ¹¹Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. - Чернівці, 2003. - С. 27-28.
- ²Боханов А. Николай II. - М., 1994. - С. 510.
- ³Верба І. Арешт Михайла Грушевського у 1914 році // Проблеми історії України. - К., 2002. - Вип. 6. - С. 142.
- ¹⁴Реєнг О. Українські землі в дипломатії європейських країн // Історія України. - 2001. - № 25-26. - С. 30.
- ⁵Брусилев А.А. Мои воспоминания. - М., 2001. - С. 87.
- ⁶Шамбаров В. Указ. соч. - С. 300.
- ⁷Черников И. Указ. соч. - С. 279.
- ⁸Історія українського війська. - Львів, 1936. - Ч. III. — С. 320.
- ¹⁰Горлицкая операция. Сборник документов мировой войны на русском фронте (1914-1917). - М., 1941. - С. 12.
- ²⁰Яковлев Н. 1 августа 1914 г. - М., 1974. - С. 97.
- ²¹Заполовський В. Назв. праця. — С. 75.
- ²²Лемке М. 250 дней в Царской ставке. - Петроград, 1920. - С. 270.
- ²³Нелипович С.Г. Наступление русского Юго-Западного фронта летом - осенью 1916 года: война на самоистощение? // Отечественная история. - 1998. - № 3. — С. 43.
- ²⁴Кульчицкий С.В. Україна у Першій світовій війні. - К., 1999. - С. 12.
- ²⁵Нелипович С.Г. "...Фронт сплошных митингов". Обобщенные архивные данные об июньском наступлении 1917 года войск Юго-Западного фронта // Военно-исторический журнал. - 1999. - № 2. - С. 34.
- ²⁶Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — С. 535.
- ²⁷Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. - М., 1923. - Т. 7. - С. 34.
- ²⁸Лиддел-Гарт Б. Стратегия непрямых действий (Энциклопедия военного искусства). - М; СПб., 1999. - С. 204.
- ²⁹Див.: Катков Г.М. Дело Корнилова. - М., 2002. - С. 48.
- ³⁰Новітня історія України (1900-2000). - К., 2000. - С. 135.
- ³¹Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. - Т. 1. - С. 471 -472.

Резюме

У статті йдеться про бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни, зокрема в Галичині, Буковині і на Волині.

The article is about the martial movements in the years of the First World War, which took place on the Ukrainian lands, particularly in Halychyna, Bukovyna and Volyn'.